

МЕТАФОРИК ТАФАККУР: БИР ШЕЪР ТАҲЛИЛИ

Дадахон Муҳаммадиев,
Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори
институтини таянчдокторанти

Аннотация. Ушбу мақолада метафоранинг ҳосил бўлиши – метафорик тафаккур жараёни тадқиқ этилган. Тилишунослик ёки сўзлашувдан фарқли равишда поэтик нутқда метафоранинг қандай ҳолатда келиши кўрсатиб берилган. Назарий фикрларни асослаш, шунингдек, бадиий матндан мисол сифатида Абдували Қутбиддиннинг “Ниначи қанотин...” деб бошланувчи шеъри таҳлилга тортилган.

Калим сўзлар: метафорик тафаккур, метафора, поэтик нутқ, образ, тасаввуф.

Abstract. This article explores the formation of metaphors – the process of metaphorical thinking. In contrast to linguistics or colloquialism, it is shown how metaphor occurs in poetic speech. To substantiate the theoretical ideas, as well as an example of an artistic text, Abduvali Qutbiddi's poem beginning with "Dragonfly's wing..." was analyzed.

Key words: metaphorical thinking, metaphor, poetic speech, image, mysticism.

Метафорик тафаккур дунёни англашнинг ўзига хос йўсини бўлиб ижодкорнинг оламга муносабати, идрок кўлами, воқеликни қабул қилиш тарзи ва уни ифодалашда муаллиф англамининг жамланмаси демакдир. Мазкур ҳодиса поэтик тафаккурнинг таркибий қисми саналиб, ўзида лисоний, мантикий, бадиий тафаккурнинг уйғунлигини жамлайди. Метафорик тафаккурга кўра воқеликни тасвирлашда ёки фикр ифодасида ақлий ва завқий сезимлар бир бутун ҳолда ўзаро бирикиб янги маъно беради.

Метафорик тафаккур жараёнининг маҳсули сифатида вужудга келадиган ҳодисалардан бири – метафора эса фақатгина тил воситаси ёки образ эмас, балки фикрлаш тарзи эканлигини ҳам унутмаслик лозим. Абдували Қутбиддин шеърияти айнан ана шу жиҳати билан ўзига хос. Шоир шеърларида дунё адабиёти оҳангларида тортиб тасаввуф ва Ислом маърифатининг турфа ранглари гача акс этиб туради. Ифода услуби жиҳатдан бу шеърлар бошқа бир шоир ижодига ўхшамайди. М.Давронова айнан ана шу услубга тўхаталиб, Абдували Қутбиддин ҳақида “Бир шеърда турлича вазнларни ҳам қўллайверади. Ҳам диний, ҳам фалсафий тасаввуфна тушунча, ақидаларини яхлит ҳолда акс этириш Абдували Қутбиддинга хос услуб ҳисобланади”- дейди. [Давронова М. 1:25] Шоир шеърларини таҳлил қилар эканмиз, битта шеърнинг ўзида мифологик тафаккур талқини, ҳам мумтоз адабиётимиз анъаналари, тасаввуфга доир ишора, ҳам ўзининг хаёлот дунёсидаги ҳиссий-руҳоний ҳолатларни кўриш мумкин. Олима фикрича, шоир тасаввуф ғояларини янгича шаклларда ифода этганлиги боис оригинал ва бетакрор ижод намунаси юзага келган. [Давронова М. 1:30] Бу ўринли фикр. Аммо бу фикрни шоирнинг барча шеърларига

нисбатан айтиб бўлмайди. Шоирнинг метафорик тафаккуридаги ҳодиса поэтик нутқ орқали образга айланиб, шеърга кўчар экан, турфа хил ҳолат юзага келади. Табиийки, талқинлар ҳам турлича бўлади. Адабиётшунос Саъдулла Қуронов ҳам ўзбек адабиётига янгича йўналишларнинг кириб келиши жараёнини таҳлил қила туриб, шоир ижоди хусусида қуйидаги фикрни айтади: “Ундан олдинги шоирларнинг шеърларида муайян модернистик визуал образлар яратилган бўлса, Абдували Қутбиддин бутун тасвири, бутун манзарани модернистик услубда “чизади”. [Қуронов С. 4:38] Бу ерда модернистик услуб, умуман олганда, модернизм тушунчасини “янги, замонавий” [Қуронов Д. 3:176] деган маънода тушунадиган бўлсак, бу услубни ҳар бир истеъдодли ижодкорнинг ўз дастхатига эга бўлган ижод намуналарига нисбатан ишлатиш мумкин. Бу жараёнда Абдували Қутбиддиннинг ўзига хослиги – бутун манзарани метафорик усулда кўрсатиши, метафораланаётган бир нечта тасвирлар биргаликда битта поэтик ҳолатни ифодалашга хизмат қилишидир. Бу чизгиларда метафора бор бўй-басти билан намоён бўлади. Шеърдан метафорани ажратиб бўлмайдиган ҳолатлар юзага келади.

“*Ниначи қанотин...*” деб бошланувчи шеърдаги [Қутбиддин А. 5:98] метафора билан тўйинган мисралар бир қараганда янги поэтик образ сифатида гавдалансада, бизнингча, унинг илдизи қадим тасаввуф маърифатига бориб тақалади:

*Ниначи қанотин ҳижоб қилсайди,
Қил-кўприк йўл топиб бера билсайди,
Ғам чексак, Бинафша овунтирсайди,
Тўл-ғо-на, тўл-ғо-на
Жон
Берар эдик.*

Бу шоир ҳиссий идрокининг манзараси. Рух жазба ҳолатининг бадий суратланиши, дейиш мумкин. Шеърдаги ўта нозик илғамни акс эттирувчи мазкур ҳолатлар шоирнинг бадий топилмасидир. Ниначининг қанотлари жуда нозик ва латиф, уни ушламоқчи бўлсангиз, тўкилиб тушади. Шоир ёрнинг юзига ўша нозикликдаги ҳижобни раво кўряпти. Хўш, нега айнан ҳижоб? Нега ҳарир парда ёки чиройли рўмол эмас? Айнан ҳижобланиш, сатри авратда ўраниш, беркиниш маъноси бор. Физик томондан оладиган бўлсак, ниначининг қаноти энг майин ипакдан ҳам нозик ҳарир сингаридир. Ёрнинг жамоли ана шу нозикликдаги ҳижоб билан сатрланган, демак, унга тегиб кетсангиз, ғоят нозиклигидан, тўкилиб кетиши мумкин. Тўкилиб кетиш эса сирларнинг очилиб кетишига ишора қилади.

Қил кўприк – Сирот кўприги. Диний манбаларда қил кўприк икки дунёни боғловчи ришта рамзида ҳам келади. Қил дейилгани билан қилдан ҳам ингичка, олмосдан ўткир кўприкдан ўтсанг, у ёғи – омонлик! Агарки, шоир айтганидек, мана шу ўта нозик кўприк йўл топиб берар экан, демак, бунда хайр бор. Тўғрироғи, лирик қаҳрамонда кўприкнинг хайрихоҳлигини уйғотиш истаги бор. Омонликка эришиш, эришганда ҳам ёр билан топишиш умиди барибир устунлик қилади.

“Ғам чексак, Бинафша овунтирсайди...” Шоир нега бошқа гулни айтмаяпти? Нега райхон ёки атиргул эмас, айнан бинафша? Ҳаммамиз биладиганимиз бинафша эрта баҳорда очиладиган гул. У янгилик белгиси, қора қишдан эсон-омонлик аломати. Энг нозик томони эса, у кўп яшамайди. Ана шу қисқагина умр кўрадиган маъсум бир гул шоирни овунтира олиши айтиляпти. *“Қора кунлар ўтди, - дейди у. – Кўклам келди, бу ёғи энди баҳор! Энди яша!”*. Шеърда айтилганидек, ғам чекса, бинафша овунтиради. Шоир руҳиятидаги илоҳий-руҳоний лаҳзаларда содир бўлаётган жараён – бу.

Банддаги бинафша сўзи бош ҳарфда ёзилганининг сабаби эса бизга қоронғи. Бу ерда Бинафша балки исмдир, балки... шоир хаёлотининг олис пучмоқларидаги умид юлдузидир...

Шеърдаги *“қилсайди, билсайди, овунтирсайди”* каби сўзларда такрорланадиган *“-сайди”* кўшимчасида умид ва истак бор. Бу ниничининг қанотини ҳижоб қилган ёки қилкўприк йўл топиб берган ҳолати эмас, ўша ҳолатларга нисбатан шоирнинг, лирик қаҳрамоннинг истагидир. Истак бўлганда ҳам шартли эмаслиги кўриниб турибди. Бу ерда муножот бор десак, тўғри бўлармикан... *“-сайди”* кўшимчасини ишлатиш шеърнинг сўнгигига қадар давом этади:

*Сени мен кўзимга солиб турсайдим,
Фақат ёш оққанда аксинг кўрсайдим,
Юракка хат ёзиб сенга берсайдим,
Тўл-ғо-на, тўл-ғо-на
Жон
Берар эдик.*

Туйғунинг моддийлашуви, хаёлий манзарани жонлантиришда шоир тафаккур камровининг ўзига хос ифодаларда аксланиши ўқувчини бефарқ қолдирмайди. Халқимизда кўп ишлатиладиган *“кўз қароғида асраш”* деган жумла бор. Кўз қанчалик нозик, ҳимояга муҳтож, миттигина бир гарддан ҳам асралиши кераклиги маълум. Кўзки, шу қадар эҳтиёт қилинар экан, *“Сени мен кўзимга солиб турсайдим...”* сатрига кўра ёрни кўзни асрагандек асрамоқчи. Бундан ташқари, *“кўзга солиб туриш”* ҳолатини доим кўриб туриш,

давомийликдан турғунликка ўтиш, доимо кўз олдида бўлиш деган мазмунда ҳам тушуниш мумкин. Аммо кейинги “*Фақат ёш оққанда аксинг кўрсайдим*” сатри биз таҳлил қилган биринчи вариантга яқин келади. Биринчи ҳолатга кўра, кўз қароғида асралаётган ёрнинг акси фақатгина ёш билан кўриниши мумкин холос. Аммо шоир ёрнинг висолига шундай интиқ экан, нега “*Мен сени доим кўриб турсайдим*”, демаяпти? Нега фақатгина ёш оққанда унинг аксини кўрмоқчи? Гап шундаки, кўз ёшнинг тозалиги олдида бошқа нарсани таққослаб бўлмайди. Шоир ёрни мана шу тозалikka раво кўряпти. Ва яна бир ҳақиқат борки, кўз ёш самимий бўлади, рост бўлади. Тоза кўнгилдан, самимий кўздан ёш келади. Шоир ана шундай ростлик ҳолатидагина ёрни кўрмоқчи. Янаям теранроқ назар солсак, ёр ошиқнинг бутун жисмига, руҳига кўчиб ўтиб, бирлашиб кетганки, унинг кўзидан оқаётган ёшда ҳам ёрнинг сурати акс этади, гуё. Ошиқ ва ёр бирлашиб ўртадаги “мен”лик ҳисси йўқолиб кетгандай...

“*Юракка хат ёзиб сенга берсайдим...*”. Энди эса шоир ўзининг бор сирларини кечинмаларидан ёрни воқиф қилмоқчи. Бу осон эмас. Одамнингбарибир ҳеч кимга айтмайдиган, баъзан эса айтолмайдиган сирлари бўлади. Бу сирларни фақат ўзинг билан ўзинг қолганингдагина айта оласан. Шоир айтганидек, юракка аталган хат билангина ана шу кечинмаларингни билдира оласан. Ёр кўз қароғи қадар яқин экан, энди юракка битилган хатни унга бериш мумкин. Энди у бегона эмас. Энди у фақат ўзинггагина аён бўлган сирларингнихам билишга ҳақли. Бу яқинлик билан, бу руҳ бирлиги билан эса дунёларга сиғиб бўлмайди.

Бу юракка аталган мактуб эди. Энди юракнинг ўзига ёзилган мактубни ҳам бир тасаввур қилсакчи? Юракка аталган эмас, қоғозга ёзилган ҳам эмас, айнан юракнинг ўзига ёзилган хат. Одатда ошиқнинг севгилисига қарата “*Юрагимни берсам*”, дейишидаги ҳолатнинг “*Юрагимга хат ёзиб, кейин ўша хат ёзилган юракни сенга берсам*” шаклида ифодаланишини кўряпмиз. Моддий ва маиший ҳолатдан чиқиб тасаввур қилинадиган ҳолат бу. Истаймизми-йўқми, шоир юракка хат ёзиш мумкинлигига ўқувчини ишонтиради.

Агар биринчи таҳлилигимизга қайтиб, мазкур метафорик ҳолатни “юракка аталган мактуб” деб қабул қиладиган бўлсак, савол туғилади: Ўзи шоир нега юракка мактуб ёзмоқчи? Чунки мактубда изҳор, муножот, истак бор. Аслида мактуб кимга ёзилади? Албатта, кўнглингга яқин кишига. Шоир эса юракка хат ёзмоқчи. Шунда мазмун бироз англашилгандай. Яъни “*Менга энг яқин ҳисобланган, бор сиримни, бор дарду-ҳасратимдан огоҳ бўлган юракка хат ёзиб, сўнгра ана шу – энг яқинимга йўллашим мумкин бўлган хатни сенга берсам...*” Бу ҳолат шоирга ёрни жуда ҳам яқинлаштириб қўяди. Бу яқинликдан

сўнг кетиш эҳтиёжи, шеърнинг руҳиятидан келиб чиқсак, кетиш истаги пайдо бўлади:

*Қалдирғоч иккимиз олиб кетсайди,
Дунёдан-да йироқ ерга элтсайди,
Сўнг севиб ўлмоқдин сабоқ ўтсайди,
Тўл-ғо-на, тўл-ғо-на
Жон
Берар эдик.*

“Севиб ўлмоқдан сабоқ ўтадиган” қалдирғоч шоирнинг наздида уларни қаерга олиб кетади? Умуман олганда, нега айнан қалдирғоч олиб кетади, сабоқ ўтади? Қалдирғочни Носируддин Рабғузий ҳам жуда улуғ сифатлар билан тасвирлайди. Намруднинг оловига сув олиб келган ҳам, одамга зарар етишини билиб, чивиннинг тилини чўқиган ҳам қалдирғочдир. Нуҳ кемасига энг аввал қалдирғоч чиққани айтилади. [Рабғузий Н. 2]

Англашиладики, бу ерда, бу дунёда муҳаббат ҳақида гаплашиб бўлмайди. Шу сатрларда шоирнинг руҳияти юксаклик сари кўтарилиб боряпти. Инсоний ҳисларнинг энг нозиги ва, шунинг баробарида, энг улуғини кўргиси келяпти. Бир вақтлар инсон аталмиш мукаррам зотга йўл кўрсатган, нур бўлган, нажот бўлган қалдирғочдан сабоқ олишни истаяпти. Қалдирғочнинг устозлик қилиш ҳолати ўқувчини энг тоза ҳислар томонга етакляпти. Бу гапларни ҳассос шоир, тафаккурнинг энг нозик ипларига кўрмоқчи бўлаётган қаҳрамон айтапти.

Қалдирғоч билан боғлиқ муждалар бошқа халқлар мифологиясида, эртак ва ривоятларида ҳам бор. Демак, қалдирғоч образи инсониятга дохил, десак бўлади. Хусусан, славян эртакларининг бирида қалдирғочлар бир қизни олиб кетиб, дунёдан айри, митти фаришталар яшайдиган маконга олиб боришади. У ерда қиз фариштага айланиб, фаришталар шахзодасига эрга тегади.

“Севиб ўлмоқдан сабоқ ўтадиган қалдирғоч...” Севги нима эканлигидан озгина хабардор бўлсак, севгидан сабоқ олсак, кейин бизга ҳеч нима керак эмас. Жонимизни берамиз. Жон берганда ҳам шунчаки эмас, “тўл-ғо-на, тўл-ғо-на” жон берамиз. Жон бера туриб ҳузур қиламиз. Бу Азроил келгандаги жон бериш эмас, бу ўзинг истаб жонингни тортиқ қилиш ҳолати. Мазкур ифодаларни идрок этиш ўқувчининг фақатгина ҳис ёки туйғуларига боғлиқ эмас. Билим ва тафаккур билан идрок яна ҳам теранлашади.

*Ё семурғ бизларни бола қилсайди,
Муҳаббат наҳрида чўмилтирсайди,
Иккимиз бир лаҳза бирлаштирсайди,
Тўл-ғо-на, тўл-ғо-на
Жон*

Берар эдик.

Бу бандда эса юқоридаги ижтимоий юк ўзгача тарзда Семурғга юкланяпти. Ўзбек классик адабиётида, шарқ халқлари оғзаки поэтик ижодида доимий ишлатиладиган, орзу-умидларнинг рамзий ифодаси тимсоли бўлган Семурғдан илинж кутиляпти. Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” достонида Семурғ бошлиқ қушлар қанча доволардан ошиб, охирида манзилига – ўзлигига етишади. Шеърнинг ҳар бир банди: “*Тўл-ғо-на, тўл-ғо-на / Жон / Берар эдик...*” деган сўзлар билан тугадини ҳисобга олсак, сўнгги банд ушбу такрорларни тўлдиради. Бошидаги учта бандда такрорланган “*жон бериш*” ҳолати тўртинчи банддаги Семурғ билан, Навоий тили билан айтганда, ўзлигини топиш билан яна ҳам ойдинлашади. Ўзлигини топгач, жон берса арзийди. Лекин яна бир жиҳат бор: Азроил жонингни олмоқчи бўлса, ўзингдан сўрамай оладику. Гўёки лирик қаҳрамон бу ерда худди шарт қўяётгандек. Лекин шарт қўйганида, “Агар ...са” шаклида қўйилар эди. Бу ерда “-сайди” шаклида келяпти. Шоир нега ҳолат манзарасини чизишда бу йўлни, бу усулни қўллаяпти? Демакки, бу ерда муножот бор, сўров, илтижо бор деб қабул қиламиз. Ўзлигини топишга интилиш сўнгги бандда яна ҳам ойдинлашади. Шунингдек, “*тўл-ғо-на, тўл-ғо-на*” такрорининг чизиқчалар билан ёзилиши ҳам ўзига хос. Тўлғониш ҳолатининг сўз орқали шаклга келиши, ушбу ҳолатнинг янада теравроқ тасвирибу.

Бу сўзлар поэтик майдонда метафораларга айланяпти. Ҳали номланмаган, ҳали ифодаланмаган тушунчалар билан ифода қилиняптики, буни ҳар бир ўқувчи ҳар хил қабул қилиши ҳам табиийдир. Шеърнинг метафорик манзараси, шоир чизган метафорик портрет ҳам шу тарзда очилиб боради. Уни қай ҳолатда ҳис қилиш ҳар бир ўқувчининг руҳияти, идрок билан боғлиқ. Демакки, бизнинг тасаввурларимиз, бизнинг таҳлилларимиз ҳам ана шу идрокнинг бир кўриниши.

Метафорик тафаккурни дастлаб шартли равишда ақлий жараён деб оладиган бўлсак, уни тасвирланаётган объектлар ўртасидаги киёслаш, таққослаш ҳолати сифатида тасаввур қиламиз. Оннинг ўхшашликни излаш жараёнини ҳам метафорик тафаккур деб бериш мумкин. Умуман олганда, ўртада деярли фарқ йўқ. Агар метафорик тафаккур бу ақлий жараён бўлса, у табиий равишда мантикий фикрлашни тақозо қилади. Бу эса ижод жараёнига салбий таъсир қилиши, ҳис қилиш тушунчасидан узоқлаштириб қўйиши мумкин. Бироқ шеърга фақатгина ҳиссий жараён деб қаралмайди. Теварак-атрофдан, табиатдан, китоблардан ва ҳаётдан олган билим-кўникмалар туйғулар орқали шеърга кўчишини ҳисобга олиш керак. Бундан келиб чиқадики, тафаккур тушунчаси сингари метафорик тафаккур ҳам фақатгина ақлий жараён эмас. Бунда ақлнинг ҳам, ҳиснинг ҳам улуши етарли.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Давронова М. Ҳозирги ўзбек шеърлятида индивидуал услуб поэтикаси. Филол. фан. док. (DSc)... дисс. автореф. Самарқанд: 2019.
2. Носируддин Бурхонуддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. - Тошкент: Ёзувчи, 1990.
3. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. - Тошкент: Академнашр, 2010.
4. Қуронов С. Модерн шеърлятда тасвир // Ёшлик. 2018. № 9.
5. Қутбиддин А. Бахтли йил: шеърлар. - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991.